

راهکارهای رسول خدا ﷺ در پیشگیری و برون‌برد همسران از اختلافات زناشویی

حسین قاضی‌خانی^۱

چکیده

اختلاف در مناسبات زناشویی همسران هرچند بخشی از زندگی مشترک است، اما باید توجه داشت تا بستر آن به راحتی فراهم نیاید و در صورت بروز، راهی برای برون‌رفت از آن یافت؛ چراکه چاره نکردن اختلاف‌ها، کشانیده شدن همسران به رویارویی و تنش در زندگی مشترک را به همراه خواهد داشت. کاوشی در تاریخ زندگانی رسول خدا ﷺ نشان از آن دارد که آن حضرت در مواجهه با این مسئله بوده و بنابراین در ارتباط با آن سفارش‌ها و اقدام‌هایی داشته است. بر این اساس پرسش آن است که پیامبر ﷺ در راستای پیشگیری از اختلاف میان همسران چه راهکارهایی را ارائه داده‌اند و در زمان بروز اختلاف از چه راهکارهایی برای برون‌برد همسران از آن استفاده کرده است؟ استقراء داده‌های مرتبط با این مسئله در دیرین نگاشته‌های تاریخی، حدیثی و تفسیری در نخستین گام و سپس ترکیب اطلاعات هم‌مضمون در راستای شناخت راهکار مورد استفاده در آن محور، روش پژوهش به کار گرفته شده برای پاسخ به پرسش‌هاست. یافته‌ها حکایت از آن دارند که راهکارهای پیشگیرانه‌ای حضرت ناظر به دو مقطع پیش از ازدواج و دوران زندگی مشترک چنان بوده‌اند که با کاربست آنها زندگی زوجین به اختلاف دچار نیاید. در صورت بروز تنش هم راهکارها به گونه‌ای هستند تا مشکل روی داده برطرف گشته و همسران به زندگی خود بازگردند. در زمان ناچار بودن به کاربست راهکار جدایی نیز باز نهادن مسیر برای بازگشت و توجه به پیامدهایی مانند حضانت فرزندان مورد اهتمام بوده است.

■ واژگان کلیدی

پیامبر ﷺ، اختلاف، همسران، زندگی مشترک، طلاق.

۱. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. H.qazikhani@isca.ac.ir

۱. مقدمه

حفظ کیان خانواده به عنوان بنیادی ترین نهاد اجتماعی از ارزش والایی برخوردار است. در سخن از مناسبات همسران، تفاهم و اختلاف دو روی زندگی مشترک هستند. زن و مرد نیازهای مادی، عاطفی و اجتماعی فراوانی دارند که می بایست در زندگی مشترک بدانها پاسخ گفت. باید دانست وجود اختلافها و رفع نشدن آنها به غلبه ناسازگاری در روابط زوجین کشیده خواهد شد و سرنوشت خانواده را دچار آسیب‌هایی می کند که به آسانی نمی توان از پیامدهای آن رهایی یافت. بنابراین می طلبد شیوه مواجهه مناسب با مسئله اختلاف در روابط همسران از همان آغازین گام‌های ازدواج مورد اهتمام قرار گیرد.

از آنجاکه مطالعه تاریخ زندگانی پیامبر ﷺ نشان از آن دارد که آن حضرت با مسئله اختلاف در مناسبات زناشویی همسران مواجهه بوده‌اند پرسش آن است که ایشان در راستای جلوگیری از آسیب‌رسانی اختلافها به زندگی مشترک زوجین چه راهکارهای پیشگیرانه‌ای ارائه داده‌اند و به خاطر اینکه همسران به اختلاف دچار می شدند برای برون‌برد آنان از اختلاف، از چه راهکارهایی بهره گرفته‌اند؟ در پاسخگویی به این پرسش‌ها در گام نخست داده‌های مرتبط با مسئله در رجوع به دیرین نگاه‌های تاریخی، حدیثی و تفسیری استقرا گردیدند. آنگاه بر اساس محوریابی مشترک، داده‌های هم‌راستا با یکدیگر ترکیب شدند تا راهکار مورد کاربست در آن میان شناخته شود. در پایان نیز بر اساس این راهکارها، تلاش شده است راهبرد کلان حضرت معرفی شود.

در امر پیشینه باید گفت اهمیت جایگاه خانواده و حفظ بنیان آن در اسلام سبب شده است روایات پیامبر ﷺ مورد توجه نویسندگان این قلمرو قرار گیرد. در مقاله «مدیریت تعارض‌های زناشویی با رویکرد حل مسئله از منظر مشاوره خانواده و اسلام» حاصل تلاش‌های نجمه بارباز اصفهانی، مریم فاتحی‌زاده و اعظم پرچم، و کتاب‌های *خسونت خانگی علیه زنان؛ بررسی علل و درمان با نگرش به منابع اسلامی* به قلم محمدرضا سالاری‌فر، *تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث*، جمع‌آوری محمد محمدی ری‌شهری و عباس پسندیده، *زن در چشم پیامبر ﷺ نوشته ناهید طیبی و سبک زندگی رسول خدا ﷺ با همسرانش* به قلم فرزانه حکیم‌زاده به تناسب روایاتی از حضرت بیان شده یا به ماجرای که آن جناب رهنمودی در آن داشته‌اند اشاره شده است. اما در مجموع باید گفت چون مسئله،

آثار اختلاف در روابط زوجین نبوده بنابراین اشاره به سخنان و اقدامات پیامبر ﷺ هم موردی بوده و نگاه جامعی به آن مطرح نبوده است.

ازدواج گام نهادن در مسیر زندگی مشترک است. با آنکه همسران در شروع زندگی بر اندیشه همراهی و همدلی‌اند، اما چهره نشان دادن اختلاف‌ها در روابط روزمره میان ایشان، می‌تواند زوجین را به ناسازگاری سوق دهد. رهنمایدن همسران از این اختلاف‌ها و ناسازگاری‌ها در راستای حفظ بنیان خانواده و زندگی مشترک از چنان اهمیتی برخوردار است که می‌طلبد زوجین نسبت به بسترها و عوامل بروز اختلاف در روابط میان خود و چگونگی رهایی از آن آگاهی‌های لازم را کسب کرده و مهارت‌های موردنیاز را بیاموزند. مطالعه تاریخ زندگانی پیامبر ﷺ نشان از آن دارد افزون‌بر آنکه گاه زندگی خود حضرت از سوی همسرانش به تنش کشانده می‌شد به‌خاطر جایگاه پیشوایی، مردم نیز برای رهایی از مشکلات این‌چنینی در روابط خود با همسرانشان به حضرت مراجعه کرده و خواهان راه چاره بودند. ضمن آنکه در امر راهبری می‌بایست برای در امان ماندن پیروان از پیامدهای فروافتادن در این‌گونه اختلاف‌ها، گاه نکاتی را به‌صورت کلی بر آنان گوشزد کرد. در استقرای داده‌های منابع کهن در چگونگی مواجهه پیامبر ﷺ با اختلاف در روابط همسران، راهکارهای ایشان را می‌توان در دو محور پیشگیرانه‌ای و برون‌بردی رصد کرد:

۲۰۳

۲. راهکارهای پیشگیرانه‌ای

از آنجاکه اختلاف‌ها به یک‌باره به‌وجود نمی‌آیند بحث پیشگیری در راستای فراهم نشدن بسترها و مهیا نیامدن عوامل برای شروع اختلاف میان همسران امری شایسته است. بسیاری از اختلاف‌ها میان زوجین می‌توانند ریشه در زمانی داشته باشند که در صورت توجه می‌شد با کمترین هزینه راه بروز اختلاف در آینده را بست. با بررسی روایات و گزارش‌های منابع کهن ناظر به بسترهای تعارض‌آفرین در مناسبات همسران، بازخوانی رهنمودهای پیشگیرانه‌ای حضرت حکایت از آن دارند که این راهکارها ناظر به دو مقطع از زندگی مشترک ارائه گردیده‌اند تا با کاربست آنها شرایط برای تنش‌زایی در زندگی زوجین فراهم نیاید. توصیه‌هایی که گاه از روایات عمومی و گاه ناظر به یک واقعه خاص به‌دست آمده‌اند.

۲-۱. پیشگیرانه‌های قبل از ازدواج

در بررسی صورت‌گرفته رهنمودهای پیشگیرانه‌ای پیش از شروع زندگی مشترک متناسب با بسترهای تنش‌آفرین که صبغه تعیین ملاک دارند از این قرار هستند:

۲-۱-۱. حق زوجین در انتخاب همسر

باید دانست بنا بر فقه امامیه انتخاب شریک زندگی حقی برای زوجین است و دیگر بستگان را جزء پدر یا جد پدری آن‌هم برای دختران باکره حقی نمی‌باشد (کلینی، ۴۲۹ق، ج ۱۰: ۷۵۰).

أنیس بن قتاده (۳ق) همسر خنساء دختر خدام انصاری در نبرد اُحد به شهادت رسید (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۳: ۳۵۳-۳۵۴). مدتی از ماجرای شهادت آنیس می‌گذشت که خدام بی‌آنکه نظر دخترش را جویا شود وی را به همسری مردی درآورد، اما خنساء این زوجیت را برنتابید و شکایت به نزد رسول خدا ﷺ برد. پیامبر ﷺ او را گفت: پدرت را در این باره اختیار و حقی نیست با کسی که خود می‌خواهی ازدواج کن (شافعی، ۱۴۰۳ق، ج ۵: ۱۹؛ ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۳۳۴). در ماجرای دیگر دختر جوانی نزد عایشه آمد و گفت پدرم مرا برای برطرف کردن فقر خویش به برادرزاده‌اش داده است درحالی‌که من وی را دوست ندارم. پیامبر ﷺ که از ماجرا آگاه شد پدر دختر را فراخواند و در گفت‌وگو با وی حق قبول یا رد این ازدواج را وابسته به نظر دختر دانست (صنعانی، بی‌تا، ج ۶: ۱۴۶؛ نسائی، ۱۳۴۸ق، ج ۶: ۸۶-۸۷).

۲-۱-۲. لزوم توجه به بایسته‌های جسمانی

پیامبر ﷺ به‌عنوان راهنمای دینی رهنمودهایی را ناظر به بایسته‌های جسمانی انتخاب همسر ارائه داده‌اند که کاربست آنها زندگی مشترک را از بسیاری از تنش‌ها می‌رهاند. برشمردن برخی ویژگی‌های ظاهری در زنان شایسته ازدواج (ابن‌ابی‌شیبه، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ۴۶۵-۴۶۶؛ کلینی، ۴۲۹ق، ج ۱۰: ۵۹۶)، رهنمونی برخی مردان به دیدن زن مورد خواستگاری پیش از انجام عقد (احمدبن حنبل، بی‌تا، ج ۴: ۲۴۵؛ الدارمی، ۱۳۴۹ق، ج ۲: ۱۳۴)، و روایاتی در جایگاه مشاهده (احمدبن حنبل، بی‌تا، ج ۳: ۳۳۴؛ کلینی، ۴۲۹ق، ج ۱۰: ۶۷۸) همگی بیانگر اهتمام پیامبر ﷺ به نقش خصلت‌های ظاهری در پایداری عقد ازدواج است.

۳-۱-۲. لزوم توجه به بایسته‌های اخلاقی

در کنار خصلت‌های جسمانی بلکه برتر از آن، توجه به صفات اخلاقی همسر آینده است. مسئله‌ای که پیامبر ﷺ بر آن تأکید فراوان داشته‌اند.

مردی با حضور نزد رسول خدا ﷺ خواستار مشاوره در انتخاب همسر شد. پیامبر ﷺ او را به انتخاب همسر از میان بانوان متدین رهنمون شد (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۰: ۵۹۲؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۷: ۴۰۱). ناظر به بستر تاریخی نزول آیه سوم سوره «نور» آمده است: در میان مسلمانان مهاجر به مدینه، افرادی به تنگ‌دستی و سختی در معیشت دچار شدند و در مدینه زنان توانگری زندگی می‌کردند که ازدواج با آنان می‌توانست زندگی این تهی‌دستان را به سامان آورد اما مشکل آن بود که برخی از این زنان توانگر، آلوده به ارتباط‌های نامشروع بودند و برخی به این می‌اندیشیدند که فارغ از این فساد اخلاقی با ازدواج با این زنان از سختی در معیشت گذر کنند بنابراین با حضور در نزد رسول خدا ﷺ درصدد کسب چاره برآمدند اما پاسخ آن حضرت با توجه به فرمان الهی این بود که «مرد زناکار جز با زن زناکار یا مشرک ازدواج نمی‌کند و زن زناکار را جز مرد زناکار یا مشرک به ازدواج خود در نمی‌آورد» (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹ق، ج ۵: ۲۳-۲۵؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۱ق: ۳۲۵). نمونه دیگر از رفتار ناشایست اخلاقی ضرب‌وجرح همسر از سوی مرد است. ابوجهم پسر حذیفه بن غانم عدوی از فاطمه دختر قیس خواستگاری کرد و این بانو نیز از رسول خدا ﷺ مشاوره طلبید. پیامبر ﷺ با بیان این دلیل که ابوجهم نسبت به زنان دست‌بزن دارد ازدواج فاطمه با ابوجهم را به صلاح ندانست (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۲۱۳-۲۱۴؛ احمدین حنبل، بی‌تا: ج ۶: ۴۱۲).

۲۰۵

۴-۱-۲. توجه به توان اقتصادی مرد

امروزه توانمندی اقتصادی مرد برای اداره زندگی مشترک همواره یکی از دغدغه‌های امر ازدواج است.

توانگری در مال به‌گونه‌ای که مرد از پس نفقه همسر و ملزومات اولیه زندگی برآید ملاک دیگری است که پیامبر ﷺ بدان اشاره داشته است. بانویی از رسول خدا ﷺ در مورد خواستگارانش نظرخواهی کرد و حضرت در مشاوره دادن به دلیل تهی‌دستی یکی از آنان در آن مقطع، ازدواج با وی را به صلاح ندانست (مالک بن انس، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۵۸۰-۵۸۱؛ شافعی، ۱۴۰۳ق، ج ۵: ۴۲).

۵-۱-۲. تأملی در پاسخگویی جنسی

از آنجاکه کامجویی یکی از نیازهایی است که در امر ازدواج باید به پاسخگویی بدان اهتمام شود بنابراین توجه به خصلت‌ها و توانایی‌های زن و مرد در این مسئله نباید از نظر پنهان بماند.

فردی نزد رسول خدا ﷺ آمد و از حضرت بدان سبب که به دلیل شرایط جسمانی خاص خود، همسری نمی‌یابد تا پاسخگوی نیازهای جنسی وی باشد طلب چاره کرد. پیامبر ﷺ با بیان این جمله که خداوند تو را نیافریده، مگر آنکه فردی را هم‌سنگ تو در این امور قرار داده باشد، او را تشویق به تفحص و جست‌وجوی بیشتر کرد تا سرانجام او همسر هم‌شان خویش را یافت (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۰: ۶۰۱-۶۰۳).

۶-۱-۲. توجه به فرهنگ ازدواج منطقه

هر قومی در امر ازدواج، فرهنگی دارد. با آنکه ممکن است به برخی باورها نقدهایی وارد باشد، اما باید مرد و زن به هنگام گام نهادن در مسیر پیوند مشترک بدان‌ها توجه داشته تا دچار مشکل نشوند.

با آنکه پیشنهاد ازدواج رسول خدا ﷺ با بانوانی از اهالی مدینه مطرح بود، اما حضرت با توجه به فرهنگ عدم کنار آمدن زنان مدینه با «هوو» به خاطر آنکه نمی‌خواست این کار آزرده‌گی انصار را به همراه آورد (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۱۶۶؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۱۰۱)، از ازدواج با حبیبه دختر سهل از خزرجیان (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۳۲۸) و لیلی دختر خطیم از اوسیان چشم پوشید (همان: ۱۱۹-۱۲۰؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۹۸).

۲-۲. راهکارهای پیشگیری از تنش در زندگی مشترک

زندگی مشترک مسیری است که امکان دارد کشتی مناسبات همسران در چالش‌های پرتلاطم فراروی آن با امواج سهمگین مواجه شده و به گرداب بیفتد. در کاوش صورت‌گرفته رسول خدا ﷺ به هنگام زندگی مشترک متناسب با بسترهای تنش‌آفرین، رهنمودهای پیشگیرانه‌ای را بیان کرده‌اند:

۱-۲-۲. ابراز محبت به همسر

با توجه به روایتی از رسول خدا ﷺ مبنی بر اینکه دوست داشتن خود را نسبت به کسی

که تو را دوست دارد اظهار کن تا این مهر استوارتر شود (ابن‌ابی‌الدنیا، بی‌تا: ۱۳۶-۱۳۷)، باید گفت در سفارشات مهرورزانه ابراز عینی علاقه جایگاه ویژه‌ای دارد. پیامبر ﷺ هدیهٔ مرد به همسرش را از عوامل افزایش پاک‌دامنی زن دانسته است (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴: ۳۸۱). با ضمیمه ساختن این اخبار به روایات هدیه که در آنها هدیه دادن باعث جلب محبت و برطرف‌کنندهٔ کینه‌ها دانسته شده است (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۹: ۷۴۴)، می‌توان به جایگاه هدیه دادن به همسر به‌عنوان یک سیرهٔ عملی در رفع کدورت و ازدیاد محبت میان همسران در راستای حفظ بنیان خانواده نیز اشاره داشت. همچنین از پیامبر ﷺ آمده است: سخن مرد به همسرش که «من تو را دوست دارم» هرگز از قلب زن بیرون نمی‌رود (همان، ج ۱۱: ۳۱۶).

۲-۲-۲. مهارت خبررسانی اتفاق‌های منزل به مرد

از جمله چالش‌های زندگی مشترک، نحوهٔ آگاهی دادن به مرد از آنچه در غیاب وی در منزل روی داده است.

ام‌سلیم دختر ملحان و ابوطلحه (۳۴ق) از طائفهٔ خزرجی بنی‌نجار، فرزند خردسالی داشتند که روزی در نبود پدر وفات یافت. شب که ابوطلحه به خانه آمد، ام‌سلیم که خود را برای شوهر آراسته بود او را خوش‌آمد و گفت طعام برایش حاضر کرد و چون ابوطلحه سراغ از فرزند گرفت، پاسخ داد خاطرت جمع که او آسوده است. سپس در زمان غنودن ام‌سلیم خود را در اختیار همسر قرار داد تا کام دل از وی بگیرد. آنگاه به آرامی بر شوهر زمزمه کرد که اگر همسایه امانتی بر ما سپارد و اکنون آن را طلب کرده باشد چه می‌گویی. ابوطلحه پاسخ داد باید امانت را به او پس داد. در این هنگام ام‌سلیم پرده از ماجرای فرزند برداشت. فردا که رسول خدا ﷺ از ماجرا خبر داده شد، فرمود: خداوند دوش را بر آن دو فرخنده و پربرکت بدارد و این‌چنین بود که خداوند فرزند دیگری به آنان عطا فرمود (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۳۱۷؛ احمدبن‌حنبل، بی‌تا، ج ۳: ۲۸۷-۲۸۸). رفتار این بانو که با دعای رسول خدا ﷺ به تأیید ایشان هم رسیده است می‌تواند نمونهٔ الگویی در راستای چگونگی اطلاع‌رسانی اخبار ناگوار منزل به مردان به‌شمار آید.

۲-۲-۳. سامان‌یابی امور منزل نیازمند همکاری همسران

از دیدگاه رسول خدا ﷺ زندگی بدون همراهی و همکاری همسران سامان نمی‌یابد.

پیامبر ﷺ درباره ارزش کار بانوان در منزل فرمود: هر زنی که در خانه شوهر به قصد مرتب کردن آن چیزی را جابه‌جا کند خداوند به او نظر می‌کند و نظر کردن خداوند به فرد این نوید را دارد که او را از عذاب به دور می‌دارد (شیخ صدوق، ۱۳۷۶ق: ۴۱۱). همچنین چون روزی رسول خدا ﷺ بر امام علی و حضرت فاطمه و وارد شد و دخترش را مشغول پخت غذا و دامادش را در حال پاک کردن عدس یافت؛ پاداشی بسان روزه‌داری روزه‌داران، شب‌زنده‌داری شب‌زنده‌داران، زیارت حج‌گزاران و مجاهدت شهیدان را برای کمک مرد به همسرش برشمرد. کفاره قرار گرفتن این عمل بر گناهان و فرو نشاندن غضب الهی، دیگر پاداشی است که حضرت از آن سخن به میان آورد (شعیری، بی تا: ۱۰۲-۱۰۳). در تکمیل این رهنمودها آنکه کمک به همسر سیره عملی خود پیامبر ﷺ بوده است؛ زیرا از همسرانشان در مورد زندگی روزمره رسول خدا ﷺ سؤال شد که یاری‌رسانی به همسر در خانه شاخصه بارز ایشان یاد گردید (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۲۷۴؛ اسحاق بن راهویه، ۱۴۱۲ق، ج ۳: ۸۷۹).

مسئله تأمین هزینه‌های زندگی در چالش‌های فراروی زندگی مشترک همواره پای ثابت اختلافات میان زوجین است. از آنجاکه کسب درآمد و هزینه‌کرد آن در منزل سختی‌هایی را بر مردان دارد، در سخنان رسول خدا ﷺ ارزش نفقه بر خانواده در زمره برترین خرج‌کردها یاد شده است (احمد بن حنبل، بی تا، ج ۵: ۲۷۷؛ مسلم نیشابوری، بی تا، ج ۳: ۷۸) که خداوند به جبران آن چند صد برابر پاداش به وی عطا خواهد کرد (طبرسی، ۱۳۷۰ق: ۲۱۶). همچنین حضرت مردی را که در راه تأمین مخارج اهل و عیال خود از راه حلال تلاش می‌کند را به همراهی با پیامبران و مؤمنان در قیامت بشارت داده‌اند (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج ۸: ۱۶۴). پیامبر ﷺ بیان می‌دارند هرگاه خداوند یکی از شما را نعمتی ارزانی داشت باید از خود و خانواده‌اش آغاز کند (احمد بن حنبل، بی تا، ج ۵: ۸۶).

از آن سو در صورت عدم کفاف حاصل دسترنج مرد بر گذران زندگی، آن هنگام که زن گشاده‌دست می‌باشد بر وی شایسته است تا به هنگام قصد انجام عمل خیر، همسرش را بر دیگران مقدم بدارد. زینب همسر عبدالله بن مسعود از تمکن مالی برخوردار بود و همسرش در آن زمان به دلیل تنگ‌دستی به سختی روزگار می‌گذرانید. زینب با حضور نزد رسول خدا ﷺ از حکم صدقه دادن بر همسرش پرسید که پیامبر ﷺ در پاسخ فرمود: تو را اجری برای صدقه دادن و اجری برای قربت خانوادگی خواهد بود (اسحاق بن راهویه، ۱۴۱۲ق، ج ۵:

۲۵۲؛ ابن ماجه، بی تا، ج ۱: ۵۸۷). همچنین در زمان تنگ‌دستی مرد، بانوان باید با همراهی درصد برآیند از میزان هزینه‌های زندگی کاسته گردد. پیامبر اسلام در رهنمودی به این دسته از زنان ناسازگار می‌فرماید: هر زنی که مراعات حال شوهرش را نکند و او را بر چیزی که بر آن قادر نیست و توانایی انجام آن را ندارد، مجبور سازد خداوند هیچ عمل نیکی را از وی نمی‌پذیرد و خداوند را در حالی ملاقات می‌کند که بر وی غضب‌آلود است (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴: ۱۶).

۲-۲-۴. اصلاح رسم‌های نادرست

برخی اختلاف‌ها حاصل اندیشه‌ها و آموزه‌های ناصواب بوده که راه مقابله با آن اصلاح‌گری است.

پای‌بندی به تعهدات ازدواج که مهریه، مهم‌ترین آنهاست از سوی پیامبر ﷺ به‌عنوان سزاوارترین شرط‌هایی که انسان متعهد به انجام آن است و باید بدان وفا کند، بیان شده‌اند (ابن‌ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ۳۲۶؛ احمدبن حنبل، بی تا، ج ۴: ۱۴۴).

همچنین آن حضرت می‌فرماید: هرکس ازدواج کند و در نظر داشته باشد مهریهٔ همسرش را نپردازد نزد خداوند بسان زناکاران است (ابن‌ابی‌شیبیه، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ۴۳۰؛ کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۰: ۷۳۰).

پس گرفتن مهریه رفتار ناروایی بود که جامعهٔ جاهلی صدر اسلام بدان دچار بود و بدتر آنکه این چشم‌داشت به پس گرفتن مهریه با شیوه‌هایی انجام می‌شد که رفتار انسانی را به چالش می‌کشید. برخی مردان با تحت فشار قرار دادن زن، وی را ناچار به بخشیدن یا پس‌دادن تمام یا بخشی از مهریه می‌کردند. این مردان با ترک مهرورزی‌های همسرانه از زن خود کناره می‌گرفتند و از سوی دیگر با عدم طلاق، مسیر زنان را برای زندگی جدید مسدود می‌ساختند تا درنهایت این بلا تکلیفی، زن را به ستوه آورده و بخشیدن مهریه تنها راه خلاصی از آن باشد (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۱: ۳۶۴؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱۰). شرم‌آورتر آنکه برخی مردان به خاطر آنکه در آن روزگار سزای خیانت به همسر و خانواده، چشم‌پوشی زن از مهریه می‌بود (نساء: ۱۹)، زن را به اعمال منافی عفت متهم می‌ساختند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۴۹۱) که با نزول آیاتی، پیامبر ﷺ به اصلاح این رفتارها سفارش می‌کند.

۲-۲-۵. آگاهی دادن به حقوق و وظائف

زن و مرد به عنوان دو رکن اساسی تشکیل خانواده نسبت به یکدیگر وظایفی را عهده‌دار بوده که استواری بنیان‌های خانواده وابسته به آگاهی و پایبندی به آنهاست. در موارد بسیاری از رسول خدا ﷺ در مورد حق زن و شوهر بر یکدیگر پرسیده‌اند. ایشان حق زنان را این گونه خواند: مرد از آنچه خود می‌خورد و می‌پوشد به زن نیز بخوراند و بپوشاند، زن را کتک نزند و دشنام نگوید (سجستانی، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۴۷۵). حق مرد بر زن نیز این گونه بیان شده است که بیگانه را بر بستر او وارد نسازد، در کارهای نیک از او نافرمانی نکند، با اذن همسر از خانه بیرون رود، جز با اجازه‌اش روزه مستحبی نگیرد، از خانه‌اش جز با اذن او صدقه ندهد و اگر حتی بر پشت چهارپایی سوار بود و مرد او را طلب کرد اجابتش کند (ابن‌ابی‌شیه، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ۳۹۹؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۲۱۲). در ماجرای دیگر آن حضرت به بانویی فرمود: همچنین بر زن است که خود را به مشام‌نوازترین معطرکننده‌هایش خوشبو سازد و زیباترین لباسش را بر تن کند و خود را به بهترین زینت‌هایش بیاراید و هر بامداد و شامگاه خویش را بر شوهرش عرضه بدارد (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۱: ۱۶۶).

۲۱۰

از آنجاکه پاسخگویی به نیاز جنسی زن و مرد از اهداف اصلی ازدواج است بنابراین چنان‌که ملاحظه شد بخش عمده‌ای از وظایف یادشده توسط پیامبر ﷺ نیز در ارتباط با امور جنسی است. در این میان بر حفاظت از حریم زناشویی نیز تأکید فراوان شده است. در اهمیت مسئله آنکه چون ابوبکر از ناخشنودی خود نسبت به حضور برخی مردان فامیل همسر در منزلش در غیاب وی با رسول خدا ﷺ سخن گفت، حضرت با حضور بر منبر، مردان را از رفتن نزد بانوان خویشاوند بدون حضور محارم حذر دادند (احمدبن حنبل، بی‌تا، ج ۲: ۱۷۱؛ نیشابوری، بی‌تا، ج ۷: ۸).

۲-۲-۶. نرم‌خویی

شاید با توجه به جایگاه مردان در خانواده و قوت جسمانی‌شان نسبت به زنان، کج‌خلقی، خشونت، کتک زدن و ناسزاگویی در زمره اولین واکنش‌های آنان به خطای بانوان بوده و همواره زنان از این مسئله آزار دیده‌اند. روایات صادره از پیامبر ﷺ این نکته تلقین می‌کند که در آن روزگار خشونت مردان در

قبال همسران امری شایع بوده است بنابراین آن حضرت درصدد اصلاح این نوع رفتارها در روابط زوجین بوده‌اند. حضرت والاترین مردم را از لحاظ ایمان، خوش‌اخلاق‌ترین و مهربان‌ترین ایشان به اهل خانواده‌اش می‌خواند و خود را از این نگاه برترین‌الگو معرفی می‌کنند (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۴۴۳).

به رسول خدا ﷺ خبر رسید سعد بن معاذ بزرگ قبیله اوس که در حمایت از حضرت جایگاهی ویژه داشت فوت کرده است. رفتار حضرت در مراسم تدفین وی به گونه‌ای بود که مادر سعد از گوارا بودن بهشت بر فرزندش سخن به میان آورد. در این هنگام پیامبر ﷺ از فشار قبر بر سعد به خاطر تندخلقی بر خانواده سخن گفت (شیخ صدوق، ۱۳۷۶ق: ۳۸۴-۳۸۵). در مورد کتک زدن همسران از امام باقر ﷺ آمده است که پیامبر ﷺ فرمود: چگونه است که کسی از شما همسرش را می‌زند و سپس با او معانقه می‌کند (کلینی، ۴۲۹ق، ج ۱۱: ۱۶۹).

۲-۲-۷. عدالت‌ورزی و رفع سوءظن مانعی بر رشک‌بری

به میان آمدن پای همسری دیگر در زندگی زناشویی به‌رغم گردن نهاده شدن بدان در جوامع دارای فرهنگ چندهمسری برای این بانوان نیز امری خوشایند نیست و آنان نیز در پی آنند تا خود بانوی مورد علاقه شوهر باشند، چه رسد به جامعه‌ای که تک‌همسری شیوه پذیرفته‌شده و متداول آن است.

ابتدا باید دانست هوسرانی در ازدواج از جانب پیامبر ﷺ مورد نکوهش بوده است. ایشان در مواجهه با مردی که بدون دلیل اقدام به طلاق همسرانش می‌کرد و با بانوان جدید پیمان زناشویی می‌بست، فرمود: خداوند هر مرد و زن تنوع‌طلبی را در ازدواج دشمن می‌دارد و یا اینکه لعن می‌کند (همان: ۴۶۳-۴۶۴).

در این شیوه از زندگی، رعایت عدالت میان همسران اصلی برآمده از آیات الهی است که بدون آن، اختیار چند همسر، شایسته نیست (نساء: ۳). رعایت عدالت نزد رسول خدا ﷺ چنان بود که حتی در ایام بیماری منجر به وفات نیز آن را ترک نکرد و به نوبت در منزل همسرانش حاضر می‌شد (طوسی، بی‌تا، ج ۳: ۳۵۰) تا اینکه همسران راضی شدند بستر بیماری پیامبر ﷺ در حجره عایشه باشد (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ج ۶: ۱۳۵). با آنکه برخی برآنند عایشه همسر مورد علاقه حضرت بوده است اما به تصریح خود

عایشه، پیامبر ﷺ هیچ‌کدام از همسرانش را در تقسیم ایام همسرانه بر دیگری برتری نمی‌داد (سجستانی، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۴۷۳-۴۷۴).

در رشک‌های زنانه به روابط شوهر، سوءظن‌ها جایگاهی ویژه دارند که با رفع آنها می‌توان از اختلاف کاست. در میان همسران پیامبر ﷺ، از عایشه دختر ابوبکر رشک‌های زنانه بیشتری نسبت به ارتباط رسول خدا ﷺ با دیگر همسرانش گزارش شده است. در ماجرای عایشه به گمان آنکه پیامبر ﷺ برای رفتن به نزد همسر دیگرش از منزل خارج شده است به تعقیب پیامبر ﷺ پرداخت، اما دید حضرت با رفتن به بقیع به مناجات مشغول شد. پیامبر ﷺ که متوجه تعقیب عایشه شده بود در بازگشت به او گفت: جبرئیل به جانب من آمد و مرا خواند و من چون دیدم تو به بستر رفته‌ای بدان سبب که نمی‌خواستم بیدار گردی و هراسان شوی به آرامی جوابش گفتم. جبرئیل از سوی خداوند مرا فرمان داد تا به بقیع بروم و بر درگذشتگان مدفون در آن طلب مغفرت کنم (صنعانی، بی‌تا، ج ۳: ۵۷۱؛ احمدبن حنبل، بی‌تا، ج ۶: ۲۲۱).

واقعه دیگر به ماجرای رسول خدا ﷺ و همسرش میمونه دختر حارث مربوط می‌شود، به‌نقل از میمونه آمده است: شبی پیامبر ﷺ از پیش من و حجره‌ام بیرون رفت و من که چنان دیدم، در خانه را پشت سر ایشان بستم. چون حضرت ﷺ بازآمد و در را بسته دید بر آن کوبید و از من خواست تا در خانه را بر ایشان بگشایم، اما من از گشودن آن خودداری کردم. حضرت که رفتار مرا دید فرمود: سوگندت می‌دهم که در را بر من بگشایی. به ایشان گفتم در شبی که می‌بایست در نزد من به صبح برسانی پیش دیگر همسرانت می‌روی؟ پیامبر ﷺ در پاسخ فرمود: چنین نکرده‌ام، بلکه ادرار مرا به بیرون شدن از خانه کشانید (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۱۰۹).

۳. راهکارهای برون‌برد زندگی همسران از تنش

به‌رغم همه راهکارهای پیشگیرانه‌ای ارائه‌شده توسط رسول خدا ﷺ باز در مطالعه اختلاف‌های میان همسران در روزگار ایشان موارد بسیاری از بروز تنش در روابط همسران دیده می‌شود که زوجین با مراجعه به حضرت درخواست راهکاری برای برون‌رفت از مشکل را داشته‌اند.

این راهکارها را می‌توان بر دو محور ذیل بررسی کرد:

۳-۱. راهکارهای رفع تعارض و بازگشت به زندگی

دسته‌ای از اقدامات حضرت در این راستا بوده‌اند که اختلاف پیش‌آمده برطرف گردد و زوجین به زندگی خود بازگردند.

۳-۱-۱. بخشش

با اندک تأملی در زندگی مشترک همسران درک این نکته که زندگی زوجین آکنده از رفتارهایی ناصواب در تعامل‌های روزانه است امری دشوار نخواهد بود. در چنین شرایطی بخشش، راهکاری برای تداوم‌دهنده زندگی مشترک است.

میان زن و شوهری از انصار بگومگو در گرفت. مرد بر صورت همسرش سیلی زد و زن به نزد پیامبر ﷺ شکایت برد (هواری، ۱۴۲۶ق، ج ۱: ۳۴۱؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۵: ۳۸). با آنکه انتظار آن بود تا مرد در برابر این رفتار مورد تقاص قرار گیرد با نزول آیه‌ای مبنی بر اینکه در زندگی، مردان پناهگاه همسران هستند (نساء: ۳۴)، بیان می‌شود که این نوع برخوردها مورد بخشش قرار گیرند (مقاتل‌بن‌سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۱: ۳۷۰؛ سمرقندی، بی‌تا، ج ۱: ۲۹۹-۳۰۰).

در نمونه تاریخی دیگر مردی به خاطر پا به سن نهادن همسرش با بانویی جوان‌تر ازدواج کرد. بانوی بزرگ‌تر که روابط عشق‌ورزانه همسرش را با بانوی جوان بر نمی‌تابید درخواست طلاق کرد. در ایام عده مرد از همسر بزرگ‌تر خواست روابط عشق‌ورزانه بیشتر او با همسر جوان را بر خود هموار کند تا زندگی مشترکشان از هم گسسته نگردد. بانوی مهتر که از آن مرد فرزندی داشت با پذیرش خواسته مرد به زندگی گذشته خود بازگشت. آنگاه زن با حضور نزد رسول خدا ﷺ از آنچه میان وی و همسرش گذشته بود سخن گفت و کسب تکلیف کرد که با نزول آیه این نوع بخشش مورد تأیید قرار گرفت (مقاتل‌بن‌سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۱: ۴۱۲؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق، ج ۳: ۳۹۴).

۳-۱-۲. استفاده از ظرفیت سفارش و میانجی‌گری

گاه برای بزرگان به دلیل منزلت اجتماعی و مقبولیت این ظرفیت فراهم است تا با سفارش زوجین به رفتار نیک و میانجی‌گری میان همسران چالش‌های زندگی آنان را چاره کنند. حواء دختر زید بانویی از اهالی یثرب به دلیل ایمان آوردن به پیامبر ﷺ از سوی همسرش مورد اذیت قرار می‌گرفت و در ایامی بود که حضرت اهالی یثرب را به اسلام

خواننده بود و خود هنوز به آن دیار مهاجرت نکرده بود. روزی حضرت شوهر حواء را در یکی از بازارهای مکه دید و او را به نیک رفتاری با همسرش سفارش کرد و این چنین بود که آن زن از اذیت های شوهر مصون ماند (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۲۴۷). داده هایی نیز برآند که چون در مواقعی عایشه (۵۸ق) و حفصه (۴۵ق) در زندگی رفتارهایی ناصواب در پیش گرفتند، پیامبر ﷺ، ابوبکر (صنعانی، بی تا، ج ۱۱: ۴۳۱) و عمر (سمعانی، ۱۴۱۸ق، ج ۴: ۲۷۶) را برای قضاوت در رفتار فرزندان شان به میانجی گری خواند.

۳-۱-۳. الگودهی عینی دینی در مهرورزی های همسرانه

روی گردانی از عشق ورزی های همسرانه با توجیه چشم پوشی از لذت های دنیوی برای رسیدن به قرب الهی از جمله تنش هایی در روابط زوجین بود که پیامبر ﷺ با الگو معرفی کردن رفتار خود، همسران درگیر با این تنش را به مهرورزی خوانده است. زندگی زناشویی عثمان بن مظعون (۲ق) یکی از صحابیان بنام رسول خدا ﷺ که از مهاجران به شمار می آمد به چالش عدم مهرورزی های همسرانه از جانب عثمان دچار آمده بود (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۳: ۳۰۲؛ کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۱: ۱۳۰-۱۳۱). عبدالله بن عمرو بن عاص (۶۳ق) دیگر فردی بود که در پی ترک کامجویی از همسر، شکایت وی به نزد رسول خدا ﷺ برده شد (احمد بن حنبل، بی تا، ج ۲: ۱۵۸). در این نمونه ها رسول خدا ﷺ با سخن از شیوه خود مبنی بر پرداختن به عبادت و در کنار آن مهرورزی با همسرانش، الگویی دینی فراروی مسلمانان قرار دادند.

۲۱۴

۳-۱-۴. مقاومت در برابر خواسته های نابجای مالی

اختلاف های برآمده از مسائل اقتصادی همواره پای ثابت تنش در روابط زوجین هستند که در مواردی به سبب زیاده خواهی روی می دهند. در ارتباط با این گونه از تنش می توان به دلیل نزول آیه ۲۸ سوره احزاب اشاره کرد، آنجا که زیاده خواهی اقتصادی سبب شد تا پیامبر ﷺ در مواجهه با آن به مدت یک ماه از همسران خود کناره گیرد و خداوند این گونه فرمان دهد: اگر همسران حضرت زندگی دنیا را می خواهند پیامبر ﷺ با دادن هدایایی نیکو بدان ها، از ایشان جدا گردد (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۱: ۹۹؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق، ج ۸: ۳۱).

برخی منابع حکایت از آن دارند که این خواسته‌های اقتصادی طلبی ساده برای بهبود وضعیت زندگی نبود، بلکه با پشتوانه اندیشه‌ای بود که این زندگی به خاطر جایگاه اجتماعی این بانوان در شأن آنان نیست و اگر اینان از حضرت جدا شوند مردان دیگری با آنان ازدواج خواهند کرد که رفاه زندگی ایشان را از پیامبر ﷺ بهتر مهیا می‌سازند (قمی، ۱۳۶۳ق، ج ۲: ۱۹۲؛ کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱: ۶۸۰).

۳-۱-۵. تغییر محیط

دور نگاه داشتن افراد متعارض از یکدیگر با تغییر دادن محیط، راهکاری است که می‌توان برای بازگرداندن آرامش به زندگی از آن بهره گرفت. در ماجرای رشک‌بری برخی همسران پیامبر ﷺ به ماریه (۱۶ق) که کنیز آن حضرت بود این شیوه به کار گرفته شد و حضرت ماریه را در منطقه‌ای دیگر از مدینه که با فاصله از محیط زندگی دیگر همسرانش بود سکونت داد (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۱۷۱).

۳-۲. گسستن پیوند زوجیت

با آنکه تلاش رسول خدا ﷺ در مواجهه با اختلافات زوجین بر آن بود که این مشکلات رفع گردیده و آنان به زندگی مشترک بازگردند اما گاه تنها راهکار این مشکلات قطع پیوند بوده است.

۳-۲-۱. لعان و جدایی در پی تهمت خیانت به همسر

اگر مردی مدعی خیانت جنسی همسرش گردد و نتواند بر ادعای خود شاهد اقامه کند و زن نیز در مقابل منکر خیانت خود باشد راهکار رهایی از این مشکل بر اساس فرمان الهی در لعان دیده شده است.

آثار تفسیری در شأن نزول آیات مرتبط با این حکم برآنند که در روزگار رسول خدا ﷺ مردی از انصار مدعی مشاهده خیانت جنسی همسرش شد و زن نیز در مقابل ادعای وی را منکر بود. سرانجام چون هیچ‌کدام حاضر به کوتاه آمدن از سخن خود نبودند به‌رغم آنکه حضرت نسبت به این ماجرا ناراحت بود اما سرانجام با اجرای لعان حکم به جدایی ایشان داد (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۸: ۶۵-۶۶).

۲-۲-۳. طلاق

با آنکه در نگاه اسلامی، طلاق مغبوض‌ترین حلال‌ها دانسته شده است، اما زندگی زناشویی در مواردی به آسیب‌هایی دچار می‌آید که چاره‌ای جز طلاق نیست. تأمل در سیره قولی و فعلی پیامبر ﷺ نشان‌دهنده این مسئله است که ایشان جز با کاربرست طلاق در مواقع ضروری موافق نبوده است. زمانی رسول خدا ﷺ خبردار شد که ابویوب انصاری (۵۲ق) قصد طلاق همسرش ام‌ایوب را دارد. حضرت که مدتی در منزل ایشان ساکن بود و از رفتارهای این زوج آگاهی داشت طلاق ام‌ایوب را گناه و اشتباه خواند (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۱: ۴۶۵).

در ماجرای مشابه چون ابوطلحه بر آن شد که همسرش ام‌سلیم را طلاق دهد حضرت در این ماجرا نیز این کار را نادرست خواند (حاکم نیشابوری، بی‌تا، ج ۲: ۳۰۲). با آگاهی از شخصیت این بانو، چگونگی اسلام آوردن، نوع مواجهه با همسر و آنکه سبب اسلام آوردن ابوطلحه، همسرش ام‌سلیم بود (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۳۱۳-۳۱۴) و همچنین شناخت ماجرای از مهارت رفتاری ام‌سلیم در خبر دادن مرگ فرزند، می‌توان گفت ام‌سلیم زنی ناسازگار با همسر نبوده که به‌خاطر آن شایسته طلاق باشد.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که کاربرست راهکار طلاق توسط پیامبر ﷺ در برخی موارد بنا به ضرورت بوده است. میان حبیبه دختر سهل بن ثعلبه و همسرش ثابت پسر قیس بن شماس (۱۱ق) که هر دو از خزرجیان مدینه بودند کدورت به‌وجود آمد. برخی دلایلش را خشونت و تندگی در اخلاق ثابت گفته‌اند که حبیبه را به باد کتک گرفت به‌گونه‌ای که حتی از شکستگی اعضای وی نیز سخن به میان آمده است (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲: ۲۸۰). برخی نیز دلیل اختلاف را نازیبایی چهره ثابت دانسته‌اند (احمد بن حنبل، بی‌تا، ج ۴: ۳). در این ماجرا چون حبیبه حاضر به ادامه زندگی با ثابت نشد و باغی را که ثابت مهریه او قرار داده بود به وی بازگرداند حضرت حکم به طلاق ایشان داد (مالک بن انس، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۵۶۴؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۳۲۸-۳۲۹).

مورد تاریخی دیگر در ارتباط با یکی از همسران رسول خدا ﷺ به نام اسماء دختر نعمان بن ابی‌جون کندی است که گفته شده پای به خانه حضرت نهاده کارش به طلاق کشیده شد. دلیل این امر را نیز باید غرّه بودن اسماء به جایگاه خاندانش دانست (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۹۴) که برخی همسران حضرت او را به سبب آن فریفتند تا از پیامبر ﷺ به

خدا پناه برد و بنابراین مسیر ایشان به جدایی ختم شد (ابن سعد، ۱۴۲۰ق، ج ۸: ۱۱۳-۱۱۶؛ بلاذری، ۴۱۷ق، ج ۲: ۹۴-۹۶).

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در پی شناخت اقدامات پیامبر ﷺ در مواجهه با مسئله اختلاف در روابط همسران می‌توان از این راهکار سخن به میان آورد که در اندیشیدن به ازدواج خاصه در راستای رهایی از اختلافات، زوجین می‌بایست بر اساس ملاک‌هایی دست به انتخاب بزنند. آنگاه در زمان زندگی مشترک با کاربرست راهکارهایی بر آن باشند تا مناسبات ایشان دچار تنش نشود. در صورت بروز اختلاف نیز می‌بایست همت اولیه بر رفع تعارض و بازگرداندن زوجین به زندگی مشترک بوده و البته در مواردی چاره کار در جدایی است. اما باید توجه داشت جدایی پایان مواجهه نیست بلکه در طلاق‌هایی که امکان رجوع مرد هست بر اساس قرآن و سفارش معصومان ﷺ زن در ایام عده در منزل خود بیتوته می‌کند و مرد نیز نمی‌بایست وی را از منزل بیرون کند تا شاید راه جدا شده به همدلی ختم گردد.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن ابی الدنيا، عبدالله بن محمد (بی تا)، **الإخوان**، [بی جا]، دارالإعتصام.
۳. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۹ق)، **تفسیر القرآن العظیم**، ریاض، مکتبه نزار مصطفی الباز.
۴. ابن ابی شیبہ الکوفی (۱۴۰۹ق)، **المصنف**، بیروت، دارالفکر.
۵. ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۳۷۶ق)، **الأمالی**، تهران، کتابچی.
۶. _____ (۱۴۱۳ق)، **من لا یحضره الفقیه**، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۷. ابن حنبل، احمد (بی تا)، **مسند احمد**، بیروت، دارصادر.
۸. ابن راهویه، اسحاق (۱۴۱۲ق)، **مسند ابن راهویه**، المدینة المنورة، مکتبه الإیمان.
۹. ابن سعد، محمد (۱۴۱۰ق)، **الطبقات الکبری**، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۱۰. ابن ماجه قزوینی، محمد بن یزید (بی تا)، **سنن ابن ماجه**، بیروت، دارالفکر.
۱۱. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۱۴۰۸ق)، **روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن**، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۲. بارباز اصفهانی، نجمه، مریم فاتحی زاده و اعظم پرچم (۱۳۹۵)، «مدیریت تعارض های زناشویی با رویکرد حل مسئله از منظر مشاوره خانواده و اسلام»، **فصلنامه مطالعات راهبردی زنان**، سال نوزدهم، شماره ۷۴، ص ۶۷-۹۱.
۱۳. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق)، **جمل من انساب الأشراف**، بیروت، دارالفکر.
۱۴. ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن محمد (۱۴۲۲ق)، **الکشف و البیان عن تفسیر القرآن**، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۱۵. حاکم نیشابوری، ابو عبدالله (بی تا)، **المستدرک**، [بی جا]، [بی نا].
۱۶. حکیم زاده، فرزانه (۱۳۹۳)، **سبک زندگی رسول خدا ﷺ با همسرانش**، قم، جامعه الزهراء.
۱۷. خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷ق)، **تاریخ بغداد**، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۱۸. دارمی، عبدالله بن رحمان (۱۳۴۹)، **سنن الدارمی**، دمشق، مطبعة الإعتدال.
۱۹. زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق)، **الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل**، بیروت، دارالکتب العربی.
۲۰. سالاری فر، محمدرضا (۱۳۹۸)، **خشونت خانگی علیه زنان؛ بررسی علل و درمان با نگرش به منابع اسلامی**، قم، هاجر.
۲۱. سجستانی، ابی داود سلیمان بن اشعث (۱۴۱۰ق)، **سنن ابی داود**، [بی جا]، دارالفکر.
۲۲. سمرقندی، نصر بن محمد (بی تا)، **بحر العلوم (تفسیر سمرقندی)**، بیروت، دارالفکر.

۲۳. سمعانی، منصور بن محمد (۱۴۱۸ق)، تفسیر السمعانی، ریاض، دارالوطن.
۲۴. شافعی، محمد بن ادریس (۱۴۰۳ق)، کتاب الأم، بیروت، دارالفکر.
۲۵. شعیری، محمد بن محمد (بی‌تا)، جامع الأخبار، نجف، مطبعة حیدریه.
۲۶. صنعانی، عبدالرزاق بن همام (بی‌تا)، المصنف، [بی‌جا]، [بی‌نا].
۲۷. طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰)، مکارم الأخلاق، قم، الشریف الرضی.
۲۸. طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالمعرفة.
۲۹. طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۳۰. _____ (۱۴۰۷ق)، تهذیب الأحکام، تهران، دارالکتب الإسلامیة.
۳۱. طیبی، ناهید (۱۳۸۵)، زن در چشم پیامبر ﷺ: پژوهشی درباره رفتارشناسی پیامبر ﷺ با زنان، قم، بهشت بینش.
۳۲. قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ق)، تفسیر القمی، قم، دار الكتاب.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ق)، الکافی، قم، دارالحديث.
۳۴. مالک بن انس (۱۴۰۶)، الموطأ، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۳۵. محمدی ری شهری، محمد با همکاری عباس پسندیده (۱۳۸۷)، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، قم، دارالحديث.
۳۶. مسلم نیشابوری (بی‌تا)، صحیح مسلم، بیروت، دارالفکر.
۳۷. مقاتل بن سلیمان بلخی (۱۴۲۳ق)، تفسیر مقاتل بن سلیمان، بیروت، دار إحياء التراث.
۳۸. نسائی، احمد بن شعیب (۱۳۴۸)، سنن النسائی، بیروت، دارالفکر.
۳۹. واحدی نیشابوری، علی بن احمد (۱۴۱۱ق)، اسباب النزول، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۴۰. هواری، هود بن محکم (۱۴۲۶ق)، تفسیر کتاب الله العزیز، الجزائر، دارالبصائر.